

*Ісаєв Хуршид Байрам оглу,
доктор філологічних наук,
професор відділення слов'янських мов і літератур
Кавказького університету (м. Карс, Туреччина)*

*Дем'янюк А. А.,
кандидат філологічних наук,
доцент відділення слов'янських мов і літератур
Кавказького університету (м. Карс, Туреччина)*

ВІДОБРАЖЕННЯ ТУРЕЦЬКОГО МІСТА КАРС У ЛІТЕРАТУРІ

Анотація. У статті проаналізовано особливості зображення образу Карса в російській літературі, представлено своєрідність художніх творів про Карс і Карську область у творчості російських авторів. Актуальність статті обумовлена тим, що тема Карса і Карської області недостатньо вивчена в сучасному літературознавстві. Починаючи з XVIII ст. Карс широко відображається у дорожніх записках мандрівників, російській військовій прозі, мемуарах, звітах, щоденниках, картинах, віршах, оповіданнях, повістях, романах і картинах. У цих творах здебільшого описані подробиці Російсько-Турецької війни, поряд із батальними сценами розкриваються стосунки між російськими та турецькими солдатами, описуються побут, традиції та умови життя місцевого населення. Розглянуті літературні джерела про Карс і Карський регіон можна умовно поділити на дві частини. До першої частини відносимо документи, звіти, листи, спогади, військові збірники та щоденники, в яких автори на перший план висували політичні та військові інтереси держави. У таких роботах в основному описувались свідчення про кількість убитих, поранених і захоплених в полон військових. Російські автори показували також силу духу, хоробрість і патріотизм турок нарівні з російськими військовими. До другої частини відносимо подорожі, оповідання, повісті, романи, вірші та твори мистецтва. У статті проаналізовано твори О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова, О. С. Грибоєдова, В. О. Потто, В. С. Гіппіуса, М. О. Некрасова, І. В. Нікітіна, І. Л. Леонтьєва-Щеглова, В. О. Тихонова, Р. Івнєва, В. С. Пікуля, О. І. Тонконоженка, картини В. В. Верещагіна, В. М. Васнецова та оркестровий марш М. П. Мусоргського, в яких знаходиться відображення Карса та Карська область. Нами наведено достатню кількість прикладів із творів названих вище авторів. Вивчення теми Карса в російській літературі дає можливість згадати минуле та розглянути твори російської літератури про це місто, написані в різний час. Зазначено, що на даний час Туреччина та Росія є історичними сусідами, співпраця яких має важливе значення для вивчення і дослідження історико-літературних та культурних зв'язків. Найважливішим, на наш погляд, є порівняльне дослідження проблеми відображення теми війни в російській та турецькій літературах.

Ключові слова: Карс, Російсько-Турецька війна, твори російських авторів, тема війни, історико-літературні джерела.

Постановка проблеми. Проблеми міжкультурної взаємодії останнім часом дуже актуальні, це стосується і літератури, оскільки розгляд творів літератури різних країн сприяє сприй-

няттю цілісності світового літературно-культурного процесу. Відносини Росії і Туреччини охоплюють досить тривалий період часу. Незважаючи на те, що між державами відбувалися численні війни, Туреччина залишалась у центрі уваги російських дипломатів, істориків, письменників і художників. Карс і Карська область як східна частина Туреччини теж були джерелом багатьох російсько-турецьких воєн. Невипадково, починаючи з XVIII століття і до наших днів, місто Карс широко відображено в дорожніх нотатках російських мандрівників, російській воєнній прозі, мемуарах, звітах, щоденниках, картинах, віршах, оповіданнях, романах та картинах. Вивчення теми Карса в російській літературі дає можливість згадати минуле та розглянути художні твори про це місто, написані в різний час.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема Карса і Карської області недостатньо вивчена в сучасному літературознавстві, що обумовлює актуальність даної статті, хоча в різні періоди були опубліковані художні твори та спогади про Карс. Особливо значимими є такі науково-дослідні роботи: монографія Є. В. Бахревського, І. О. Свистунової “Образ России в Турции. Историческое развитие и современное состояние” (2019), де автори залучили достатню кількість історичних джерел, віршів та дастанів ашугів, присвячених Карсу і Карському регіону; документальна повість Р. Н. Іванова “Оборона Баязета: правда и ложь” (2005); статті О. І. Іванова “Русско-Турецкая война 1877–78 гг. в отечественной литературе XIX века (В. В. Верещагин, И. Л. Леонтьев-Щеглов, В. А. Тихонов): от изображения к постижению” (2004); Б. Куліченко “Роман Валентина Пикуля “Баязет” сегодня” (2008); О. А. Гокова “Отражение личностей офицеров в их мемуарах на примере воспоминаний о Русско-Турецкой войне 1828–1829 гг.” (2012); Д. Ю. Плотнікова “Сокрушение против измора: блокада Карса в 1855 г. в свете стратегических представлений русского и английского командования” (2018); дисертаційне дослідження А. А. Малишева “Художественная баталистика в русской литературе второй половины XIX века” (2006); автореферат Є. О. Сучалкіна “Русско-турецкая война 1887–1878 гг.” (2013).

Мета статті – дослідити особливості зображення Карса в російській літературі, представити своєрідність художніх творів про це місто на основі вивчення творчості російських авторів.

Вклад основного матеріалу. Ще в записках російських мандрівників середньовіччя Афанасія Нікітіна, Федота Котова, Василя Гагари, Арсенія Суханова відображено турецькі

міста Карс, Ерзурум, Ардахан. Мандрівник Ф. Котов побував у Малазгірті, Ерзурумі та Амасії, дав необхідну інформацію про ці місця і наголосив, що ці землі завжди були турецькими: *“Малазгірт стоїть над річкою над Карсом. Тут проходить межа між шахськими землями та землями турецького султана”* [1, с. 96]. Мандрівник В. Гагара був у Ардахані, Карсі, Ерзурумі, зібрав значні цінні відомості про ці місця [2]. У записах А. Суханова *“Проскінітарій. Ходіння будівельника старця Арсенія Суханова до Єрусалиму...”* згадуються Ардахан, Карс, Ерзурум. Під час третьої подорожі до Єрусалиму в 1651 р. мандрівник пройшов через Туреччину та Кавказ. Карс виявився останнім східним містом Туреччини, яке він відвідав [3].

У пропонованій статті досліджено романи, повісті, оповідання, вірші російських письменників і поетів про російсько-турецькі війни в Карсі та Карській області. У більшості цих творів розкрито подробиці війни, описано побут регіону та умови життя місцевого населення під час війни.

Розглянуті твори про Карс і Карський регіон можемо умовно поділити на дві частини. До першої частини належать документи, звіти, листи, спогади, військові збірники та щоденники. Друга частина творів – подорожі, оповідання, романи, вірші та твори мистецтва. До таких робіт відносимо фундаментальну працю видатного воєнного історика, генерала російської армії В. О. Потто *“Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях”* (1889); *“Стихотворение”* (1910) В. О. Потто, присвячене російським воїнам, котрі загинули на війні; історичний очерк В. С. Гіппіуса *“Осады и штурм крепости Карса в 1877 г.”* (1885); вірші І. В. Нікітіна *“На взятие Карса”* (1855), М. О. Некрасова *“На взятие Карса”* (1855) та *“Осень”* (1877); оповідання І. Л. Леонтьєва-Щеглова *“Первое сражение”* (1881) і *“Поручик Поспелов”* (1887), В. О. Тихонова *“Денщик”* (1889) і *“Первое впечатление”* (1892); вірші Р. Івнєва *“В развалинах Ани”* (1912), *“Мой Карс”* (1913), *“Ара-рат”* (1936), повість Р. Івнєва *“У подножия Мтацминды”* (1973); романи В. С. Пікуля *“Баязет”* (1960) та О. І. Тонконоженка *“Карсь: проклятая память”* (2010); картини відомих художників В. В. Верещагіна *“Празднование взятия Карса и Плевны солдатами”* (1881) і В. М. Васнецова *“Известия о взятии Карса”* (1878). У 1880 р. композитор М. П. Мусоргський написав урочистий оркестровий марш *“Взятие Карса”*. Цей марш належить до маловідомих творів композитора.

Як відомо, О. С. Пушкін брав участь у Російсько-Турецькій війні 1828–1829 рр. як громадянська особа. Поет побував у Карсі, відвідав турецьку лазню, захоплювався величиною непереможної Карської фортеці. І не випадково О. С. Пушкін назвав свою кохану Наталю Гончарову неприступною Карською фортецею. Поет у листі до С. Д. Кисельова від 15 листопада 1829 р. пише: *“Скоро ли, боже мой, приеду из Петербурга в Hotel d'Angleterre мимо Карса? По крайней мере мочи нет – хочется”* [4]. В *“Путешествии в Арзрум”* О. С. Пушкін описав свої враження про Карс, в який прибув увечері 12 червня 1829 р.: *“Я поехал по широкой долине, окруженной горами. Вскоре увидел я Карс, белеющийся на одной из них. Турок мой указывал мне на него, повторяя: Карс, Карс! и пускал вскачь свою лошадь; я следовал за ним, мучаясь беспокойством: участь моя должна была решиться в Карсе”* [5, с. 392].

Перебуваючи на Кавказі, М. Ю. Лермонтов проявляв великий інтерес до культури Сходу, до тюркської мови і фольклору. Азербайджанський дастан *“Ашик-Керіб”* М. Ю. Лермонтов

назвав турецькою казкою. У сказанні йдеться про те, що закоханий Ашик-Керіб за допомогою Хадеріліяза (св. Георгія), щоб дістатися до своєї коханої, іде через турецькі міста Ерзінджан, Ерзурум і Карс. При цьому він бере саз і співає: *“Утренний намаз творил я в Арзиньянской долине, полуденный намаз в городе Арзруме; пред захождением солнца творил намаз в городе Карсе, а вечерний намаз в Тифлизе”* [6, с. 453].

О. С. Грибоедов, будучи активним учасником російської зовнішньої політики, у листах часто згадував Карс, Ахалцих, Ардаган. У листі І. Ф. Паскевичу від 6 вересня 1828 р. з Тифліса А. С. він писав про свою наречену Ніну Чавчавадзе: *“Вы говорите, что я слишком озабочился моею женитьбою. Простите великодушно, Нина мой Карс и Ахалцих, и я поспешил овладеть ею, так же скоро, как ваше сиятельство столькими крепостями”* [7, с. 596].

Відомий російський військовий історик, генерал російської армії В. О. Потто 4-й том 5-титомної фундаментальної праці присвятив Російсько-Турецькій війні 1828–1829 рр. Історик зазначав, що Карс був узятий штурмом, але, всупереч військовим діям того часу, місто не було віддано на пограбування, жителям оголошено амністію, а судові справи передані мусульманському духовенству. В. О. Потто описував битви при Ардахані, Байбурті, Баязеті та Ерзурумі [8].

Карс і Карський регіон всебічно описуються в історичних нарисах В. І. Гіппіуса *“Осады и штурм крепости Карса в 1877 г.”*. Автор дав історичні відомості про область, топографічний опис місцевості, широкі сцени блокади і штурм Карса. В. І. Гіппіус підкреслював, що війна сама по собі є жахом, де супротивники в масовому порядку готові вбивати один одного, їх вчинки набувають дикого, нелюдського, безжального характеру: *“Казак и милиционер <...> давно уже успели обшарить все углы. В некоторых улицах лежали груды домашнего скарба, состоящего из одеял, подушек, перин, разной медной и деревянной посуды, около них шел торг и переторжка, стояли кругом кучки солдат, пересматривая и перецупывая каждую вещь... За некоторыми вещами бегут турки, слезно умоляя оставить их пожитки”* [9, с. 512].

Тема російсько-турецької війни займає важливе місце і в російській поезії. У деяких віршах читаємо хвалебні слова на адресу російської армії та російських солдатів при взятті Карса. Так, у вірші В. О. Потто *“Взятие Карса”* (1910) йдеться про важкі умови природи під час взяття Карса, про снігопад, який цьому перешкодив, про загибель незліченних російських солдатів на війні:

При штурме Карса смерть витала!

В ущельях гор, среди снегов,

Россия много потеряла

Храбрейших, преданных сынов [10].

Класик російської літератури XIX ст. М. О. Некрасов написав про Карс два ліричні твори. Перший вірш *“На взятие Карса”* присвячено Російсько-Турецькій війні 1853–1855 рр., коли Карс був узятий російськими військами. У цьому досить великому вірші автор вихваляє Росію і російські війська:

В борьбе с чужжими племенами

Ты возмужала, развилась

И над мятежными волнами

Скалой громадной поднялась [11].

Другий вірш М. О. Некрасова *“Осень”* є відгуком на Російсько-Турецьку війну 1877–1878 рр. Він написаний після взяття

фортеці Карса російськими військами. У поезії, на відміну від численних газетних статей, присвячених взяттю Карса російськими військами в 1877 р., поет, звертаючись до цієї війни, минаючи батальні сцени, підкреслює наслідки війни:

*И бойка ж у нас дорога!
Так увечных воят много,
Что за ними на бугре,
Как проносятся вагоны,
Человеческие стоны
Ясно слышны на заре* [12].

Серед ліричних творів поета І. Нікітіна виділяється вірш “На взяття Карса”, присвячений Російсько-Турецькій війні 1853–1855 рр. Цей хвалебний вірш свого часу не був опублікований, а надрукований лише в 1869 р. “после трагического финала Севастопольской обороны, который воспринимался русским обществом очень болезненно” [13]. У вірші читаємо:

*По суше, по морю гул битвы пошел, –
И знамя Ислама позорно упало,
Над Карсом поднялся двуглавый орел.
Да здравствует наша родная держава* [13].

Автором багатьох спогадів і віршів про Карс був Рюрік Івнев. Поет, який прожив довге життя, ніколи не забував рідне місто Карс та його околиці. Він часто з любов’ю згадував про Карс у своїх романах, оповіданнях, віршах, повістях, щоденниках і спогадах: “...Так и было, но воспоминания удаляют пыль лучше, чем швабра самой дотошной хозяйки, и теперь Карс похож на ребенка, которого только что вымыли у меня на глазах. Старые стены замка, купола греческой церкви, листья деревьев и особенно красные и желтые розы губернаторского сада сияли на солнце” [14].

У творчості В. Верещагіна широко описується Російсько-Турецька війна 1877–1878 рр. У багатьох листах і нарисах він виступав проти війни і писав, наскільки жахливою та трагічною є війна для людини. Так, 2 січня 1878 р. у листі В. В. Стасову читаємо: “В редуте, что на нашем левом и на турецком правом фланге, масса набитых турок. Скобелев, посылая казанцев в атаку, сказал им: “Пленных, братцы, не берите”. Можете судить, как солдатики постарались, – буквально напицкан был мертвыми турками и редут и ров” [15].

Російсько-Турецька війна 1877–1878 рр. зайняла значне місце у творчості художників. В. В. Верещагін у художньому полотні “Святкування взяття Карса” (1881) та В. М. Васнецов у картині “Відомості про взяття Карса” (1878) відобразили моменти радості простих людей, котрі брали участь у війні.

У творчості І. Л. Леонтьєва-Щеглова зустрічаємо безліч сцен Російсько-Турецької війни. Основною перевагою творів автора є реалістичне зображення війни, без прикрас, без ідеалізації військових сцен. У повісті “Поручик Поспелов” описано, як після взяття фортеці Ардахан російські воїни святкували перемогу у місті Т. У творі немає батальних сцен, у ньому переважно розповідається про людські взаємини, про існуючі в армії несправедливості. В оповіданні І. Л. Леонтьєва-Щеглова “Перша битва” бачимо чудові картини Кавказу, велич гір Алагеза, Арарата (Агри), Кизил-Тапа і на тлі цієї краси подаються жахливі сцени війни. Молодий Альошин уперше побачив страшну бійню під укріпленням Кизил-Тапа, поблизу Карса, де “люди, лошади падали, как мухи” [16].

Помітний слід у літературі про Російсько-Турецьку війну 1877–1878 рр. залишив відомий письменник В. О. Тихонов,

учасник цієї війни. В його оповіданнях і спогадах широко відображені військові події, автор реалістично передав повсякденне життя російських солдатів та офіцерів. У розповідях В. О. Тихонова переважно всі події розгортаються у Карсі та Карській області. В оповіданні “Денщик” автор говорить про теплоту людських взаємин між командиром і його денщиком. Під час блокади Карса денщик Бунчук поводить себе як чесний, відданий своєму командиром солдат [17]. В оповіданні В. О. Тихонова “Первое впечатление” відображено батальні сцени війни в Карсі та Карській області. Герой оповідання дає реальні, часом навіть жахливі відомості про турецьке село Молламуса, захоплене і розграбоване вірменами [17].

Як відомо, майже в усіх російсько-турецьких війнах Баязет, як і Карс, був центром стратегічних інтересів обох держав. Мета роману “Баязет” В. Пікуля полягала у розгляді історичної хронології минулого з погляду сучасників. Однак, хоча книгу називають історичним романом, автор перевернув історичну реальність із ніг на голову; і захист Баязета, і перебіг війни подано в одному спотвореному напрямку. Роман відображено і в критичній літературі. У “Морській газеті” (2008) Б. Куліченко порівнює події, зображені в романі, з поточними подіями в Іраку, Сирії та виправдовує битви росіян на Кавказі, особливо на сході Туреччини [18]. Проте, історик і письменник Р. Іванов різко розкритикував роман В. Пікуля у повісті “Оборона Баязета: правда и ложь”, особливо підкреслив наклеп автора роману на турок [19].

Головна тема історичного роману О. Тонконоженка “Карсь: Проклятая память” (2010) – Російсько-Турецька війна 1877–1878 рр. У романі докладно розповідається про історію Карса та Карського регіону. Хоча в цьому історичному романі автор “витягує маловідомі або зовсім забуті історичні події” [20, с. 2], наприкінці твору подається великий перелік використаних науково-історичних і літературних джерел [20, с. 446–449]. Але, на жаль, письменник, не спираючись на ці наукові відомості, однозначно заявляє, що Карс був столицею давньовірменської держави і “корінними жителями Карса здебільшого були вірмени...” [20, с. 329]. На багатьох сторінках книги голосливо описуються безжалісні нелюдські стосунки між турками, курдами і вірменами. У романі О. Тонконоженка “Карсь: Проклятая память” надруковано вірші російських поетів М. Некрасова, В. Потто, вірші карських ашугів, перекладені російською мовою і присвячені війні, багато турецьких слів та ідіом.

Висновки. Багатвікова історія Росії та Туреччини породила велику кількість літературних творів різного характеру. Починаючи з XVIII ст. Карс широко відображається у дорожніх записках мандрівників, у російській військовій прозі, мемуарах, звітах, щоденниках, нарисах, віршах, оповіданнях, повістях, романах і картинах. У цих творах здебільшого описані подробиці війни. Поряд із батальними сценами розкриваються відносини між російськими та турецькими солдатами, описуються побут, традиції, умови життя місцевого населення.

Розглянуті літературні джерела можна умовно поділити на дві частини. До першої частини відносимо документи, звіти, листи, спогади, військові збірники і щоденники, в яких автори на перший план висували політичні та військові інтереси держави. До другої частини відносимо подорожі, оповідання, повісті, романи, вірші та твори мистецтва. У статті проаналізовано твори О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова, О. С. Грибоєдова, В. О. Потто, В. С. Гіппіуса, М. О. Некрасова, І. В. Нікі-

тіна, І. Л. Леонтьєва-Щеглова, В. О. Тихонова, Р. Івнєва, В. С. Пікуля, О. І. Тонконоженка, картини В. В. Верещагіна, В. М. Васнецова, оркестровий марш М. П. Мусоргського, в яких знаходить своє відображення Карс і Карська область.

У даний час співпраця Туреччини та Росії має важливе значення для вивчення і дослідження історико-літературних та культурних зв'язків. Найважливішим, на наш погляд, є порівняльне дослідження проблеми відображення теми війни у російській та турецькій літературах.

Література:

- Котов Ф. Хождение купца Федота Котова в Персию. М. : ЭКСМО, 2014. URL: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=93631
- Решетова А. А. Паломник, посланник или негодянт? (исследование историко-литературной основы "Хождения" Василия Гагары). *Вестник РГУ имени С. А. Есенина*. Рязань, 2007. С. 130–147.
- Житенёв С. Ю. Русское православное паломничество к святыням Кавказа в XVII в.: путешествия купца Василия Гагары и иеромонаха Арсения (Суханова). *Кавказские научные записки*. М., РГТЭУ. 2011. № 4 (9). С. 139–155.
- Старк В. П. Наталья Гончарова. М. : Молодая гвардия, 2009. URL: <https://readli.net/chitat-online/?b=228283&pg=1>
- Пушкин А. С. Путешествие в Арзрум. Сочинения в 3 томах. Т. 3. М. : Художественная литература, 1986. 528 с.
- Лермонтов М. Ю. Соч. в 2-х томах. Т. 2. М. : Правда, 1990. 704 с.
- Грибоедов А. С. Сочинения. М. : Худ. литература, 1988. 752 с.
- Потто В. А. Кавказская война. Турецкая война 1828–1829 гг. Т. 4. М. : Центрполиграф, 2008. 770 с.
- Гиппиус В. И. Осады и штурм крепости Карса в 1877 г. Исторический очерк. СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1885. 598 с.
- Потто В. А. URL: <https://tounb.ru/tulskij-kraj/istoriya-kraya/bijgraficheskiye-ocherki/voenachalniki/1336-Potto-Vasilii-Aleksandrovich>
- Некрасов Н. А. На взятие Карса. URL: <https://www.culture.ru/poems/40256/na-vzyatie-karsa>
- Некрасов Н. А. Осень. URL: <https://www.culture.ru/poems/39818/osen>
- Никитин И. С. Полное собрание стихотворений. М.-Л. : Сов. писатель, 1965. URL: <http://www.litra.ru/fullwork/get/woid/0060385119>
- Ивнев Р. У подножия Мтацминды. М. : Советский писатель, 1981. URL: <https://www.libfox.ru/437551-ryurik-ivnev-u-podnozhiya-mtatsmindy.html>
- Верещагин В. В. Письмо В. В. Стасову от 2/14.01.1878. *Избранные письма*. М. : Изобразительное искусство, 1981. URL: <https://www.booksite.ru>
- Леонтьев-Щеглов И. Л. Первое сражение. 1887. URL: http://az.lib.ru/s/sheglow_i_l/text_1887_pervoe_srazhenie_olderfo.shtml
- Тихонов В. А. Военные и путевые очерки и рассказы. СПб. : Типография Н. А. Лебедева, 1892. 187 с.
- Куличенко Б. Роман Валентина Пикуля "Баязет" сегодня. *Морская газета*. 2008. URL: <http://gazetam.ru/no230601/st01.htm>
- Иванов Р. Н. Оборона Баязета: правда и вымысел. URL: https://nvo.ng.ru/history/2003-11-28/5_bayazet.html
- Тонконоженко А. И. Карсь: проклятая память. М. : Издательский дом "Российский писатель", 2010. 336 с.

Isayev K., Demianiuk A. Mapping of the Turkish city of Kars in literature

Summary. The article analyzes the features of the image of Kars in n literature, presents the originality of works of art about Kars and the Kars region in the works of Russian authors. The relevance of the article is due to the fact that the topic of Kars and Kars region is insufficiently studied in modern literary criticism. Since the XVIII century. Kars is widely reflected in travelers' travel records, Russian military prose, memoirs, reports, diaries, essays, poems, short stories, short stories, novels and paintings. These works mostly describe the details of the Russo-Turkish war, along with battle scenes reveal the relationship between Russian and Turkish soldiers, describe the life, traditions and living conditions of the local population. The considered literary sources about Kars and the Kars region can be conditionally divided into two parts. The first part includes documents, reports, letters, memoirs, military collections and diaries, in which the authors highlighted the political and military interests of the state. Such works mainly described evidence of the number of killed, wounded and captured soldiers. Russian authors also showed the strength of spirit, courage and patriotism of the Turks along with the Russian military. The second part includes travel, stories, novels, poems and works of art. The article analyzes the works of O. S. Pushkin, M. Yu. Lermontov, O. S. Griboyedov, V. O. Potto, W. S. Gippius, M. O. Nekrasov, I. V. Nikitin, I. L. Leontieva-Shcheglov, V. O. Tikhonov, R. Ivnev, V. S. Pikul, O. I. Tonkonozhenko, paintings by V. V. Vereshchagin, V. M. Vasnetsov and orchestral march M. P. Mussorgsky, which reflects the Kars and Kars region. We have given a sufficient number of examples from the works of the above authors. Studying the topic of Kars in Russian literature provides an opportunity to remember the past and consider works of Russian literature about this city, written at different times. It is noted that currently Turkey and Russia are historical neighbors, whose cooperation is important for the study and research of historical, literary and cultural ties. The most important, in our opinion, is a comparative study of the problem of reflecting the theme of war in Russian and Turkish literature.

Key words: Kars, the Russo-Turkish War, works by Russian authors, the theme of war, historical and literary sources.